

А.ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ЖӘНЕ М.КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ КӨЗҚАРАСТАРЫНДАҒЫ ДІНИ ИДЕЯЛАР

¹А.Д.Шағырбай, ² Н.Р.Мейманхожа

АҢДАТПА

Мақалада қазақ мәдениетінің өкілдері А.Құнанбайұлы, Ж.Көпейұлының шығармаларындағы негізге алынды. Еңбектеріндегі ортақ мәселелер қарастырылады. Қазақ даласындағы діни ағартушылық арнап, оның ішінде А.Құнанбайұлы, Ж.Көпейұлының көзқарастарындағы діни идеяларды салыстырмалы талдау жасалды. Ойшылдардың негізгі көтерген мәселелері ағартушылық, діндегі қате түсініктерге, адамзатқа ортақ гуманизм секілді мәселелерді көтерді. Қазіргі қоғамда Жүсіп Көпейұлының шығармаларына қате түсінік беріліп отырғанын көріп отырмыз. Бұл ғылыми ізденісте сондай олқылықтардың орнын толтырып, осы тақырыпқа аясында өз тұжырымдарымызды беріп отырмыз.

Түйін сөздер: дін, қоғам, ағартушылық, арна, салыстыру.

^{1,2} ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Н.Р.Мейманхожа,
nureke.1987@list.ru

Мақаланың сілтемесі:
Шағырбай А.Д.,
Мейманхожа Н.Р.
А.Құнанбайұлы және
М.Көпейұлының
көзқарастарындағы діни
идеялар // Адам әлемі.
– 2023. – № 3 (97).
– Б. 174-178.

Бұл мақала ҚР ҒЖБМ ҒК-нің қаржыландыру аясында әзірленді (Грант АР13068253 «Қазақстандық қоғамның рухани жаңғыруындағы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни өнегелік мұрасы»)

Религиозные идеи А. Кунанбайулы и М. Копейулы

Аннотация. В данной статье акцентированы внимание на творчествах А.Кунанбаева и Ж. Копейулы. В трудах данных ученых рассмотрены общие вопросы. Проведен сравнительный анализ религиозно-просветительской деятельности религиозных идей А.Кунанбаева и Ж.Копейулы. Основные вопросы поднимаемые данными просветителями, являются проблематика неправильного восприятия религиозных понятий и обще человеческие гуманные принципы. В настоящее время в обществе наблюдаем неправильное восприятие трудов Жусипа Копейулы. В данном научном поиске представлены результаты подобных расхождений и доступные ответы по рассматриваемой тематике.

Ключевые слова: религия, общество, просветительство, каналы, сравнение.

Religious ideas in the views of A. Kunanbayuly and M. Kopeiuly

Abstract. This article focuses on the works of A. Kunanbaev and Zh. Kopeiuly. The works of these scientists address general issues. A comparative analysis of the religious and educational activities of the religious ideas of A. Kunanbaev and Zh. Kopeiuly was carried out. The main issues raised by these educators are the problems of misperception of religious concepts and generally human humane principles. Currently, in society we observe an incorrect perception of the works of Zhusip Kopeiuly. This scientific search presents the results of such discrepancies and available answers on the topic under consideration.

Key words: Religion, Society, Enlightenment, Channels, Comparison.

Kіріспе

«Ағартушылық» дегенде, әдетте, оның өкілдері ізгілік, әділеттілік идеялары мен ғылыми таным-білім негіздерін тарату жолдары арқылы әлеуметтік кемшіліктерді түзетуге, оның талғам-талаптарын, саясатын, тұрмысын өзгертуге күш салатын қоғамдық-саяси ағым ұғынылады [1]. Ғылымдағы қалыптасқан дәстүрге сай, еуропалық ағартушылар қатарына Вольтер, Руссо, Монтескье, Гёрдер, Лессинг және т.б. жатқызылады. Олар өз уағыздарын қоғамның барлық топтары мен жіктеріне, әсіресе билік иелеріне бағыштады. Қоғамдағы кертартпа көріністердің бәрі адамдардың надандығынан, олардың өз табиғатын өзі түсінбеуінен деп білді. Ағартушылық шіркеулік идеология ықпалына, діни догматтарға, схоластикалық ой ағымдарына қарсы болды. Ағартушылар қоғам дамуындағы сананың айқындаушы рөлі туралы түсініктерге ден қойды. Ағартушылық XVIII ғасырда әлеуметтік көзқарастардың қалыптасуына едәуір ықпал етті. Шығыс елдерінде бұл ағым біршама өзіндік сипатта өркен жайды.

Қазақ әдебиеті мен ғылымында мұндай құбылыс XIX ғасырда орын алды деп есептеліп, осы күнге дейін ағартушылардың қатарына Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин және Абай Құнанбаев жатқызылып келді. Алайда бұл көзқарас соңғы жылдары қайтадан қарастырылып, басқаша бағалана бастады. Бұрынғы көзқарастың кеңестік идеология мен атеистік дүниетанымға сай бұрмаланғаны белгілі болды. Қазіргідей постсекулярлік қоғамда, коммунистік идеологияның құлап, КСРО тәрізді алпауыт тоталитарлық мемлекетпен қатар, әлемді екіге бөлген социалистік жүйенің күйреуінен кейін посткеңестік елдердің дінмен қайта қауышқан заманында бұрынғыдай дін мен ғылым, сенім мен ақыл бір-біріне қарсы қойылмайтын болды. Оның үстіне қос Ыбырайдың (Алтынсарин мен Құнанбаевтың)

терең діни дүниетанымдағы кісілер екендігі айқындалды. Алайда олардың қасаң қағидалар мен догматизмге қарсы болуы және заманауи білім мен ғылымға ұмтылуы оларды жоғарыда аталған қоғамдық-саяси құбылысқа жақындатады.

Мәшһүр Жүсіптің жан-жақты шығармашылығындағы басым бағдар – ағартушылық болғаны белгілі. Ол туған халқы мен елінің мешеулігі мен артта қалушылығының себептерін айқындап, озық елдердің қатарына қосылуы үшін білім мен ғылым үйреніп, сауат ашуға, адал еңбек етіп, кәсіп үйренуге, сондай-ақ имандылық, ізгілік, адамшылық қасиеттерді бойына сіңірген жастарды тәрбиелеуге шақырды. Өзінің осы мұратында қазақтың басқа да діни-ағартушылық ойшылдарымен үндес болды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-ағартушылық көзқарастарын аталмыш бағыттың ең көрнекті өкілдері – Абай Құнанбайұлының діни көзқарастарымен салыстыра талдамақпыз.

Әдіснама

Зерттеуде бірінші кезекте ойшылдардың еңбектеріне шолу жасай отырып, сол қоғамда көтерілген мәселелер бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалпағанын көріп отырмыз. Олай болса А.Құнанбайұлы мен М.Көпейұлының діни көзқарастарын тарихи, салыстыру әдісі біздің зерттеуімізде негізгі әдіс ретінде қолданылды.

Негізгі бөлім

Қазақ ойшылдарының діни ағартушылық жаңашылдығы демократиялық үрдіске, өркениетке жетуді насихаттаумен де сипатталады. Абай да, Мәшһүр де, Шәкәрім де ағартушы ретінде дүмшелікке, догматизм мен буквализмге қарсы болды. Мұндай көзқарасты қазақтың діни ағартушыларының көпшілігінен, мысалы, Ғұмар Қараштан байқауға болады:

*«Мысалы надан сопы – бір қара тас,
Халық соры осы күні кесірлі су
Надан шейх, тентек сопы екі жолдас
Надан шейх діннің соры, күннің соры
Бір қашпа олардан сен мың кері қаш»,*

деп, 1911 жылы жарық көрген «Өрнек» атты еңбегінде: «Хазреттер (адасқан сопының пірлері) өздері бек дүнияуи ғылымдардан хабарсыз қатты надан болады. Хатта хазіреттің түрлері, мүрид жиюларының өзі надандықтарынан келеді. Және бұл жолдағы адамдардың бәрінде хияли аурулық болады, ол хияли ауруларға көп уақыттар ридаят шегу (азап), қараңғы ханақаларда күн кешіру, бегіректе надандық себепті әһіл тасауыфтың хияли керімдеріне ишанып (иланып) жүреді» [2, 183 б.], деп тұжырымдайды.

Ақылға негізделген иманды құп көретін Шәкәрімнің ұлы ұстазы Абайға құлақ түрсек, отыз сегізінше сөзінде «бұл заманның сопы молдалары хакім атына дұшпан болады», дейді. «Пенделіктің кәмәлаты әулиелікпен болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып ну деп тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі Алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді? Хәрами, макруһи былай тұрсын, Құдай тағаланың қуатыменен, ижтиһад ақылыңменен тауып, рахатын көрмегіне бола жаратқан, берген ниғметтеріне, онан көрмек хұзурға суық көзбен қарап, ескерусіз тастап кетпек ақылға, әдепке, ынсапқа дұрыс па?» [3, 83 б.], деп көрсетеді. Ал, Шәкәрім болса:

*Көнбеймін дінді теріс бұрғаныңа
Сопының бара қойман құрбанына.
Ақиқат сырымды айтсам –Толстойдың,
Мың сопыны алмаймын тырнағына,*

деп, «таза ақылмен таппаған діннің шын дін емес жыңдылық» екендігін алға тартады [4, 23 б.].

Құран Кәрімді оқитын болсақ жеті жүз онжеті рет ғылым білім туралы баяндайтын аяттарды кездестіреміз. Осылайша, қазақ діни ағартушылығының үш алыбы да діни құндылықтарды насихаттай отырып, жікке бөлінушіліктен, бүліктен бойды аулақ ұстап, қоғамның адамшылық тұрғыдан тазаруын, иман мен рухани нұрға бөленуін уағыздаған. Діни ағартушылық бағыттың ең көрнекті үш өкілі мәңгі тақырып ретіндегі теологиялық мәселелерді қозғай отырып, өз заманындағы қазақ қоғамындағы бірқатар әлеуметтік теріс қылықтарды сынап отырып, сондай-ақ барлығының Құдай алдындағы теңдігін, кедейлер мен қуғындалушыларға деген адамшылық қарым-қатынастың қажеттілігін насихаттай отырып, айқын гуманистік көзқарасымен танылады.

Көптеген зерттеушілер Абай мен Мәшһүр Жүсіп арасындағы үндестікті атап көрсетеді. Олардың арасында ойшылдың немересі, филология ғылымдарының докторы, профессор Қуандық Пазылұлы Жүсіпов Абай мен мәшһүр арасындағы көркемдік үндестікті былайша сөз етеді: Абайдың да, Мәшһүр Жүсіптің де өз кезіндегі зиянды әдеттерді түйрей сынағаны мәлім. Осы орайда ең алдымен екі суреткердің сол кезде етек алған кеселдің бірі – өтірікті шенеуін алайық:

«Терең ой, терең ғылым іздемейді,
Өтірік пен өсекті жүндей сабап» (Абай) – «Өтірік өрттей лаулап жанып жатыр,
Ессіз жұрт көбелектей барып жатыр.
Бірін торғай, біреуін бөдене ғып, Өзі мен өзін жаулап алып жатыр» (Мәшһүр Жүсіп) [5, 3 б.].

Келесі керекүлік мұғалім Б.Ә. Тұрсынова өз мақаласында Абай мен Мәшһүр Жүсіп шығармаларының негізінде қазақ әдебиетіндегі имандылық мәселесін талдайды. «Біздің имандылық пен ізгілік деп отырғанымыз егіз ұғымдар. Өз заманының белгілілері болған Абай Құнанбаев пен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да имандылық пен ізгілік ұғымдарын қатар алып, бұларды

оқырманын тәрбиелеу құралына айналдырды. Абайдың «Әсемпаз болма әрнеге», «Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат», «Ғылым таппай мақтанба» т.б. өлеңдері, Мәшһүр Жүсіптің «Бес қымбат», «Нәпсіңді атқа мінгізбе», «Қолыма қағаз, қалам алайын да» т.б. өлеңдері – мұның дәлелі» [6, 282 б.].

Мысалы, адамды адамшылыққа үндеуде екі ойшыл да «бес рухани құндылықты» ұсынады. Мысалы, Абай

*«Ғылым таппай мақтанбада»
Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге.
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдыңда,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ –
Бес дұшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс, көнсеңіз» [7, 41 б.],*

деп, дана Абай адам бойына тән бес жақсы қасиеттер мен бес жаман қасиетті ашып көрсетсе, молда Мәшһүр бес қымбат құндылықтарды саралап береді:

*«Екінші керек нәрсе – ғақыл» – деген.
«Ғақылсызда тауық жағы (шағы)
тақыр!» – деген.*

*«Аз іске ашуланып, дінін бұзар,
Иманын кәпірлікке сатар» – деген.
«Үшінші қымбат нәрсе – сабыр!» – деген,
«Сабырлысы мұратын табар!» – деген.
«Әр істе сабырсыздық тәубе-зорлық,
Сабырсыздық басқа пәле салар!» – деген.*

*«Төртінші қымбат нәрсе – шүкір» – деген,
«Нығметке шүкірсіздік – күпір!» – деген.
Жатқан жерден: «Құдай кешір!» – деген
қорлық,
«Себеп іздеп тура жолмен жүгір!» – деген.
«Бесінші, қымбат нәрсе – әдеп» – деген,*

*Әдепсізде иман тұру ғажап!» – деген.
«Кәпірлік – әдептіде тұрмағандай,
Әдеп деген Махаббатқа себеп!» – деген [8],*

Осылайша, Абайдағы бес құндылық – талап, еңбек, терең ой, қанағат пен рақым, ал Мәшһүр Жүсіпте – иман, ақыл, сабыр, шүкіршілік пен әдеп өлең сөзбен әдемі екшеліп, көкірек көзі бар оқырманға жол тартады. Осы орайда Мәшһүр Жүсіптің «иман» категориясын алдыңғы орынға қоюының өзіндік себептері бар. Өйткені, алдыңғы автордың ескертіп өткеніндей, «имандылық» ұғымы қазақтарда мейлінше кең түсінік және өзінің мағынасын исламнан алатыны даусыз.

Қорытынды

Ойшылдар әлеуметтік-адамгершілік идеяларды діни-этикалық сүзгіден өткізеді. Олардың адам туралы ой-толғауларында адамның рухани жетілуі мәселесі маңызды орын алады. Олардың ойынша, адамның рухы өзінің нәпсісінен басымдылық алуы керек. Адамзат тәрбиесі, игілік пен бақыт туралы насихаттары туралы өз замандастарына бағытталған олардың ой-пікірлері өз құндылығын бүгінгі күні де жойған жоқ. Бұл ойшылдардың діни көзқарастарының адам мен қоғам дамуының игілігіне бағытталғандығы және оның мұсылмандық Шығыс халықтарының рухани мәдениеті мен философиялық ойы тарихынан өз орнын табатыны даусыз. Бұл ойшылдардың даналық ой-толғамдары, діни дүниетанымы бүгінгі біз өмір сүріп отырған заманда адамның жан дүниесіне, оның адамдық болмысы мен мәніне бетбұрыс жасауда бізге ауадай қажет. Өйткені олардың шығармалары – ислам дүниетанымының заманауи парадигмасын құрай отырып, өз халқының бітім-болмысына рухани тұрғыда жақын. Сондай-ақ, бұл ойшылдардың діни-ағартушылық көзқарастарын қайта

бағалап, олардың діни дүниетаным мәселелері туралы ілімін толыққанды кешенді зерттеу алдағы уақыттағы маңызды мәселе болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі

1 Ағартушылық // [Электронды ресурс] URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki> (Қаралған күні 05.02.2023)

2 Қараш Ғ. Замана. – Алматы, Ғылым, 2000. – 236 б.

3 Солтанбайұлы З. Көпеев. – Павлодар, 2004. – 18-20 б.

4 Құдайбердиев Ш. Шығармалары (өлеңдер, дастандар, қара сөздер). – Алматы, Жазушы, 1988. – 189 б.

5 Абай және Мәшһүр Жүсіп: көркемдік үндестік // *Қазақ тілі мен әдебиеті*. – 2005. – №10. – С. 3-10 б.

6 Тұрсынова Б.Ә. Қазақ әдебиетіндегі имандылық мәселесі (Абай Құнанбаев пен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармалары негізінде // «Мәшһүр Жүсіп – әлемдік ғаламат» атты халықаралық ғылыми практикалық конференцияның материалдары. – Павлодар. С. Торайғыров атындағы ПМУ. – 282-284 б.

7 Құнанбаев А. Шығармалары. – Алматы, Жазушы, 2002. – Т.2. – 58 б.

8 Көпейұлы М.Ж. Бес қымбат // [Электронды ресурс] URL: // <http://www.zharar.com/tags/> (Қаралған күні 11.03.2023)

Transliteration

1 Agartushylyq [Enlightenment]// [Elektrondy resurs] URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki> (Qaralghan kuni 05.02.2023) (in Kaz)

2 Qarash G. Zamana [Time]. – Almaty, Qylym, 2000. – 236 b. (in Kaz)

3 Soltanbajuly Z. Kopeev [Kopeev]. – Pavlodar, 2004. – 18-20 b. (in Kaz)

4 Qudajberdiev Sh. Shygarmalary (olender, dastandar, qara sozder) [Works (poems, epics, black words)]. – Almaty, Zhazushy, 1988. – 189 b. (in Kaz)

5 Abaj zhane Mashhur Zhysip: korkemdik undestik [Abai and Mashhur Yusup: artistic harmony] // *Qazaq tili men adebieti*. – 2005. – №10. – S. 3-10 b. (in Kaz)

6 Tursynova B.A. Qazaq adebietindegi imandylyq maselesi (Abaj Qunanbaev pen Mashhur Zhusip Kopejuly shygarmalary negizinde [The problem of morality in Kazakh literature (based on the works of Abai Kunanbaev and Mashhur Zhusip Kopeiuli)]// «Mashhur Zhusip – alemdik galamat» atty halyqaralyq gylymi praktikalыq konferencijanyн materialdary. – Pavlodar. S. Torajgyrov atyndagy PMU. – 282-284 b. (in Kaz)

7 Qunanbaev A. Shygarmalary [Works]. – Almaty, Zhazushy, 2002. – T.2. – 58 b. (in Kaz)

8 Kopeiuly M.Zh. Bes qymbat [Five expensive] // [Elektrondy resurs] URL: // <http://www.zharar.com/tags/> (Qaralghan kuni 11.03.2023) (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Алмасбек Дүйсенбекұлы Шағырбай

жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: almasbek85@gmail.com

Нұрмұхаммед Рысбайұлы Мейманхожа

ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: nureke.1987@list.ru

Алмасбек Дейсенбекулы Шағырбай

ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: almasbek85@gmail.com

Нұрмұхаммед Рысбайұлы Мейманхожа

научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: nureke.1987@list.ru

Almasbek Shagyrbay

Leading Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: almasbek85@gmail.com

Nurmukammed Meimanhodzha

Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: nureke.1987@list.ru